

פרשת תולדות – ברכה ובכורה

א. לרמות אבא זקן?

כאשר זקן יצחק, הוא מחליט לברך את בנו בכורו אשר אהב, עשיו. רבקה, שאהבה את יעקב, הנחתה את יעקב לרמות את יצחק "ולגנוב" את הברכה. התוכנית של רבקה נשאה פרי, ויעקב זכה בברכה. פרשייה זו מעלה שאלות חמורות הן במישור הפרשני והן במישור המוסרי.

ראשית, האם אכן העדיף יצחק את עשיו רק "כי ציד בפיו" (בראשית כ"ה, כ"ח)? האם זו באמת הסיבה שיצחק החליט לברך את עשיו?

רש"י נדרש לשאלה זו, ומביא את המדרש על כך:

"שהיה צד אותו ומרמהו בדבריו" (רש"י שם)

בכל זאת, גם לפי הסבר זה, קשה להבין איך עשיו הצליח לרמות את יצחק כל אותם שנים.

זאת ועוד, מדוע ראתה רבקה צורך לרמות את יצחק? האם היא לא הייתה יכולה פשוט לדבר איתו?

אולם, נראה שהשאלה הכי מטרידה קשורה למוסריות של יעקב ורבקה. עיני יצחק כבדו מזוקן, ורבקה ויעקב מנצלים חולשה זו כדי לרמות אותו ולגרום לו לברך את יעקב בניגוד לרצונו. האם זהו מעשה מוסרי? האמנם כל האמצעים כשרים כדי להשיג את המטרה? לסיום יש להקשות: האם ברכה שהושגה על ידי רמאות יש לה תוקף?

חז"ל הבינו את הסכנה הטמונה בסיפור זה. לצורך הדוגמה, נעיין בגמרא בעבודה זרה המספרת כיצד הרומאים, שלפי המסורת הינם צאצאי עשיו, התייחסו לאירוע זה:

"אמר רב יהודה אמר שמואל עוד אחרת יש להם ברומי אחת לשבעים שנה מביאין אדם שלם ומרכיבין אותו על אדם חיגר ומלבישין אותו בגדי אדם הראשון ומניחין לו בראשו קרקיפלו של רבי ישמעאל ותלו ליה בצואריה מתקל ר' זוזא דפיזא ומחפין את השווקים באינך ומכריזין לפניו סך קירי פלסתר אחוה דמרנא זייפנא דחמי חמי ודלא חמי לא חמי מאי אהני לרמאה ברמאותיה ולזייפנא בזייפנותיה"¹

(עבודה זרה יא:)

במקרה זה, במשך הדורות שונאי ישראל ואנטישמים שונים השתמשו בפרשתנו כדי להצביע על היהודי כשקרן ורמאי. היהודי, כך לומדים הם מן הפרשה, מוכן להשתמש בכל אמצעי נגד מי שאינו יהודי.

אם כן, מוטל עלינו להתמודד עם פרשתנו בצורה רצינית, אמיתית ואמיצה, בלי נסיונות טיוח ואפולוגטיקה. בהתאם לכך, נציג בשיעור שתי גישות שונות המתמודדות עם הקשיים שמעלה פרשת "גניבת" הברכות.

ב. הגישה המקובלת

נתחיל בהצגה (מסוימת) של ההבנה המקובלת. לפי הבנה זו, עשיו אכן הצליח לרמות את יצחק. אילו היה עשיו מצליח גם להשיג את הברכות, ההשלכות לעתידה של הברית שנכרתה עם אברהם היו הרסניות. בנוסף, האפשרות לדבר עם יצחק ולגלות לו בזקנותו את אופיו האמיתי של עשיו, היה שובר את לבו.

בלית ברירה, רבקה ויעקב פעלו בגבורה על מנת להציל ולהמשיך את קהילת הברית. רבקה ויעקב היו מוכנים לסכן את יחסם האישי עם יצחק למען העתיד של כלל ישראל.

אפשר למתן מעט הבנה הזו ולטעון, שכיוון שיצחק לא הכיר את זהותו האמתית של עשיו, הוא סבר שעשיו ויעקב ימשיכו את מפעלו של אברהם ביחד.

הברכה שיועדה לעשיו נותנת לו ולזרעו שפע כלכלי ושליטה על עמים אחרים:

"ויתן לך הא-להים מטל השמים ומשמני הארץ ורב דגן ותירש. יעבדוך עמים וישתחוו לך לאומים" (בראשית כ"ז, כ"ח-כ"ט)

ביחס ליעקב אחיו נאמר:

"הוה גביר לאחיק וישתחוו לך בני אמך" (שם כ"ט)

הווה אומר, יצחק ראה את עשיו בכורו כראוי למלוכה.

מסתבר, אם כן, שרבקה לא חלקה עם יצחק את מה שהתגלה אליה כאשר הלכה לדרוש את ה' לפני לידתה:

"שני גוים בבטנך ושני לאומים ממעך יפרדו ולאום מלאום יאמך ורב יעבוד צעיר"²

(בראשית כ"ה, כ"ג)

לפי הנחה זו, יצחק לא העלה על דעתו שיעקב ועשיו יפרדו לשני לאומים. לכן, בבואו לברך את המועמד למלוכה בחר בבכורו איש השדה, ולא באיש התם יושב האוהלים.

יצחק, שהוסתרה ממנו זהותו האמתית של עשיו על ידי רמאותו, הציג שבפיו, זקוק לתחבולה של רבקה ויעקב כדי לתקן את המעוות ולגלות את האמת. כאשר

1 תרגום חופשי: "רב יהודה בשם שמואל סיפר על חגיגה אחרת שיש ברומא. אחת לשבעים שנה הם מביאים אדם בלי מום (המייצג את עשיו) ומרכיבים אותו על כתפי אדם צולע (המייצג את יעקב) ומלבישים את העליון בבגדי אדם הראשון ושמים על ראשו את עור קרקפתו של רבי ישמעאל והיו תולים על צוארו אבן פז שמשקלו מאתיים זוז ומחפים את השווקים בנוסף ומכריזים לפניו: 'חשבוננו של המושל כזב', אחיו של אדוננו זייפן הוא. מי שרואה רואה ומי שאינו רואה אינו רואה. איזו תועלת תבוא לרמאי על ידי רמאותו ולזייפן על ידי זיופר".

למצוא רמז לכך גם בדברי לבן, כאשר מגיב לטענת יעקב:
"ויאמר לבן לא יעשה כן במקומו לתת הצעירה לפני הבכירה" (שם כ"ו)

לא מן הנמנע שהביטוי "במקומו" רומז למקום אחר, בו הצעיר דווקא כן הקדים את הבכור.
בין כך ובין כך, יעקב נשאר בחרן ונאלץ להתמודד עם רמאותו של לבן והחלפת משכורתו עשרת מונים, לעוד עשרים שנה.

כאשר סוף כל סוף חוזר יעקב לארץ כנען, הוא שוב הפך לקרבן של רמאות. אחרי שבניו מכרו את יוסף, הם רימו את יעקב וגרמו לו לחשוב שיוסף נהרג:
"ויקחו את כתונת יוסף וישחטו שעיר עזים ויטבלו את הכתונת בדם. וישלחו את כתונת הפסים ויביאו אל אביהם ויאמרו זאת מצאנו הכר נא הכתונת בנך הוא אם לא"

(שם ל"ז, ל"א-ל"ב)

מלבד עצם הרמאות, האחים משתמשים בדם של שעיר עזים, כשם שיעקב רימה את אביו על ידי עיזים. האם יש קשר בין הדברים?

כתוצאה מהרמאות, יעקב התאבל על יוסף במשך עשרים ושתיים שנה.

בהתאם למהלך שראינו, ישנו מדרש מעניין הקובע שעם ישראל נענש בעקבות גנבת הברכות:

"כשמוע עשו את דברי אביו ויצעק צעקה גדולה ומרה וגו' אמר רבי חנינה כל מי שאומר הקדוש ברוך הוא וותרן הוא יתוותרון מעויו, אלא מוריד רוחיה וגבי דידיה, זעקה אחת הזעיק יעקב לעשו ואיכן נפרע לו בשושן הבירה שנאמר ויצעק זעקה גדולה ומרה וגו' "

(בראשית רבה תולדות ס"ז)

הגישה שסקרנו עכשיו, הגישה המורכבת, מזהה שהמקרא שופט באור שלילי את האמצעים בהם השתמש יעקב. גם אם יעקב צדק באשר לתחנה הסופית, אין התורה פוטרת אותו מהדרך הלא מוסרית שהלך בה כדי להגיע לשם. אם כן, הרמאות שבה השתמש רודפת אותו במשך שנות חייו.

המורכבות בגישה זו באה לידי ביטוי בטשטוש הקו המפריד בין רע לטוב. אך גם לפי שיטה זו ראוי להדגיש שאף אם יעקב נענש על מעשיו, אין בכך כדי להטיל דופי בתוצאה. למרות אי הנוחות בדרך בה יעקב השיג את הברכות, אין להטיל צל של ספק שיעקב ולא עשיו הוא הראוי והנבחר להמשיך את מסורת אברהם.

נאמנים עלינו דברי הנביא:

"אהבתי אתכם אמר ה' ואמרתם במה אהבתנו הלוא אח עשו ליעקב נאם ה' ואהב את יעקב.

נודע ליצחק שרימו אותו ויעקב זכה בברכותיו, כאשר הבין שעשיו מכר את בכורתו ליעקב, התחוור לו שיעקב הוא זה שנבחר להמשיך את ברית אברהם לבדו.

על כן, יעקב הוא זה שנשלח לפדן ארם למצוא אשה מתאימה לממשיכו של מורשת אברהם. יעקב לבדו הוא המקבל את ברכת אברהם:

"ויקרא יצחק אל יעקב ויברך אותו ויצוהו ויאמר לו לא תקח אשה מבנות כנען. קום לך פדנה ארם ביתה בתואל אבי אמך וקח לך משם אשה מבנות לבן אחי אמך. וא-ל שדי יברך אותך ויפרך ויברך והיית לקהל עמים. ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך אתך לרשתך את ארץ מגורך אשר נתן א-להים לאברהם"

(שם כ"ח, א'-ד')

עד כאן הבאנו הסבר, שהוא ניסוח אחד לגישה המקובלת. גישה זו, בה הדברים פשוטים יחסית והקווים ברורים, היא הגישה שצריך ללמד בבתי ספר יסודיים. גיבורי הסיפור הם טובים והרשעים רעים. כבכל סיפור ילדים, בסופו של דבר הטובים מנצחים וחיים באושר ועושר.

ג. הגישה המורכבת

לעומת הגישה שהצגנו עד כה, יש הטוענים שיעקב לא נהג כשורה. לשיטתם, יעקב אף נענש על המעשה של הרמאות ו"גניבת" הברכות.
אמנם התורה לא מציינת עונש בצורה מפורשת, אבל יש כמה רמזים מקראיים התומכים בהבנה זו.

בעקבות קבלת הברכות והאיום על חייו מצד עשיו, רבקה אומרת ליעקב לברוח לחרן:

"ועתה בני שמע בקולי וקום ברח לך אל לבן אחי חרנה" (בראשית כ"ז, מ"ג)

רבקה משתמשת בדיוק באותו מטבע לשון בו היא השתמשה כאשר הנחתה את יעקב לרמות את יצחק:
"ועתה בני שמע בקולי לאשר אני מצוה אותך. לך נא אל הצאן וקח לי משם שני גדיי עזים טובים ואעשה אתם מטעמים לאביך כאשר אהב" (שם ח'ט')

השימוש באותו ביטוי מרמז, כך נראה, על קשר בין מעשה הרמאות לבין האילוץ לברוח לחרן, בין החטא לבין עונשו.

יתרה מזו, בבית לבן יעקב הופך לקרבן של רמאות. לבן מנצל את חשכת הלילה, בה יעקב אינו יכול לראות, ומוסר לו את לאה לאשה במקום רחל. יעקב מתלונן ואומר:

"מה זאת עשית לי הלא ברחל עבדתי עמך ולמה רמיתני" (שם כ"ט, כ"ה)

אך טענתנו נשמעת קצת חלולה, לאחר שהוא עצמו ניצל את עוורונו של אביו ורימה אותו. יתכן שניתן

כולי האי? אמר ליה: 'משום דלא עסקת בפריה ורביה'. אמר ליה: 'משום דחזאי לי ברוח הקדש דנפקי מינאי בנין דלא מעלו'. אמר ליה: 'בהדי כבשי דרחמנא למה לך? מאי דמפקדת איבעי לך למעבד, ומה דניחא קמיה קודשא בריך הוא לעביד²' (ברכות י.)

על פי סוגיה זו, חזקיהו המלך, מהמלכים הטובים ביותר שהיו אי פעם לישראל (עיינן מלכים ב' י"ח, ה'), עמד למות כיוון שלא היה מוכן לקיים מצוות פרו ורבו. סיבת הסירוב הייתה, משום שראה ברוח הקודש שעתיד להוליד בן רשע. לטענה זו ענה ישעיהו הנביא ואמר: "בהדי כבשי דרחמנא למה לך?", כלומר, מדוע אתה עוסק בסודותיו של הקדוש ברוך הוא? אתה צריך לעשות את שנצטווית, ו-ה' יעשה את הטוב בעיניו.

נכון, השאלה מי ימשיך את החזון של אברהם היא שאלה הרת גורל. יעקב היה אמור לעשות כל מה שיכול על מנת לדאוג שהוא ימשיך חזון זה. הוא צריך להעלות את רמת הדבקות שלו בבורא העולם, ולשפר את מידותיו והתנהגותו כלפי הזולת. מוטל עליו לעשות כל מה שביכולתו על מנת להיות ראוי להיבחר. אך האם השתדלות זו כוללת גם את גניבת הברכות? האם זה חלק מההשתדלות המוטלת על בני אדם? בניסוח אחר, אם רבקה לא הייתה מתערבת, האם אפשר להעלות על הדעת שעשיו היה נבחר? הרי הנביא הכריז: "ואהב את יעקב. ואת עשו שנאתי" (מלאכי א', ג')!

השאלה העומדת בפנינו היא, אם כן, האם גם בתחום הזה אנו אמורים ליישם את הכלל "אין סומכים על הנס", או שמא דווקא את דברי הגמרא "בהדי כבשי דרחמנא למה לך"?

ראוי לציין, שכל סיפור בלעם מתרחש ללא התערבות של בני ישראל. אין שום השתדלות אנושית מצדם של ישראל למנוע את הקללה.

מקור הברכה והקללה הוא הקדוש ברוך הוא. בלעם נמנע מלקלל את ישראל לא משום שבא מלאך לשטן לו, אלא משום "מה אקוב לא קבה א-ל". כדברי מיכה הנביא:

"עמי זכר נא מה יעץ בלק מלך מואב ומה ענה אותו בלעם בן בעור מן השטים עד הגלגל למען דעת צדקות ה'" (מיכה ו', ה')

ואת עשו שנאתי ואשים את הריו שממה ואת נחלתו לתנות מדבר" (מלאכי א', ב'-ג')

ד. בהדי כבשי דרחמנא למה לך?

עד עכשיו דנו בעיקר בקושי המוסרי העולה מתוך התנהגותו של יעקב. אך ייתכן שבמעשהו של יעקב ישנו גם פגם דתי, הקשור לגבולות הפעולה האנושית. ככלל, היהדות מעודדת יוזמה אנושית. אף על פי שאנחנו מאמינים באמונה שלמה שהקדוש ברוך הוא מולך על עולמו ומשגיח עליו, אנו גם מאמינים שהוא בחר באדם לפעול בצורה חיובית על מנת לקדם את רצונו בעולם. לאדם ניתנה בחירה חופשית, ומוטל עליו לתקן ולהשלים את העולם הן במישור המוסרי והן במישור הדתי.

כמובן, האדם יכול לנצל את החופש שניתן לו לרעה. בכל זאת, החופש שניתן לאדם והיכולת לגרום לשינוי העולם ולתיקונו, מהווים קריאה לפעולה אנושית.

כבר קבעו חז"ל שאין סומכים על הנס (קידושין לט: ועוד), ומכאן שאל לו לאדם להיות פסיבי בציפייתו לישועה א-לוהית. האדם נקרא לעמוד, לפעול ולהיות שותף כביכול של הקדוש ברוך הוא בתהליך החיובי של תיקון העולם. לשבת ולחכות שהקדוש ברוך הוא יגאל את העולם אינו משקף אמונה, כי אם רשלנות ומעילה בתפקיד שריבונו של עולם מסר לאדם.

כל הדברים הללו נכונים ביחס לעולמו של האדם, כיוון שהאדם הוא שליח לתקן את העולם במישור הדתי והמוסרי. אולם, האם דבר זה נכון גם בתחום הא-לוהי? האם ישנם תחומים שבהם פעולת האדם איננה רצויה?

כאשר, למשל, התבקש בלעם לקלל את ישראל, קבע הקדוש ברוך הוא בצורה נחרצת:

"לא תלך עמהם לא תאור את העם כי ברוך הוא" (במדבר כ"ב, י"ב)

כאשר, לאחר מכן, בלעם יצא לדרך כדי לקלל בכל זאת את ישראל, האם הייתה לקללה זו סיכוי להשפיע? או שמא, כוונת ה' הייתה להודיע לו שמאחר והעם ברוך, אין שום תועלת בלנסות לקלל אותם?

לכאורה, ה' הגביל את ההתערבות האנושית כאשר במקום הקללה שם בפי בלעם את המילים הבאות:

"מה אקוב לא קבה א-ל ומה אזעום לא זעם ה'" (שם כ"ג, ח')

נקודה זו מודגשת בגמרא בברכות, המתארת פגישה מתוחה בין חזקיהו המלך וישעיהו הנביא:

"בימים ההם חלה חזקיהו למות ויבוא אליו ישעיהו בן אמוץ הנביא ויאמר אליו: 'כה אמר ה' צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה וגו' 'מאי כ'י מת אתה ולא תחיה' - 'מת אתה' - בעולם הזה, 'ולא תחיה' - לעולם הבא. אמר ליה: 'מאי

² תרגום חופשי: "בתוך מסתורי הקדוש ברוך הוא למה לך (לעסוק)? מה שהצטווית עליך לעשות, ומה שנוה לקדוש ברוך הוא יעשה".

ה. תשלומי כפל

במשך עשרים שנה היה יעקב בגלות. בשנים הללו סבל יעקב מהרמאות של לבן, שהחליף את משכורתו עשרת מונים. חלפו שנתיים נוספות של סבל בטרם חזר אל אביו.

לפי הגישה המורכבת שהצגנו לעיל, עשרים שנים השנים הללו היו בבחינת מדה כנגד מדה.

בסופו של דבר תקופת הגלות הסתיימה, ויעקב ביקש לשבת בשלוה. אך סבלו של יעקב טרם הסתיים. בניו מוכרים את יוסף, בן הזקנים שלו. בעזרת עזים הם מרמים את יעקב לחשוב שיוסף נהרג. במשך עשרים ושתיים שנים נוספות מתאבל יעקב על בנו יוסף, ומאן להתנחם.

מה פשר העונש הכפול? האם בתשלומי כפל אנו עוסקים?

יתכן, שהעונש הכפול משקף את שתי הבעיות בהתנהגותו של יעקב. הגלות לבית לבן כיפרה על בעיית הרמאות, ומכירת יוסף באה לכפר על הבעיה בהתערבות האנושית בשאלה הא-לוהית של מי יקבל את הברכות.

בתורה מבואר שהאחים מכרו את יוסף כדי למנוע את הגשמת חלומותיו:

ועתה לכו ונהרגו ונשליכוהו באחד הבורות ואמרנו חיה רעה אכלתהו ונראה מה יהיו חלומותיו" (בראשית ל"ז, כ')

האם הגשמת חלומות זהו תחום אנושי, בו יש חשיבות לפעולות האדם, או תחום א-לוהי? האם אחי יוסף עברו את הגבול של ההשתדלות האנושית?

יוסף נמכר לעבד בגיל שבע עשרה. לאחר שהות בבית פוטיפר הוא הואשם על לא עוול בכפו והושלך לבית הסוהר. בגיל שלושים, כשהשתחרר, מונה יוסף למשנה למלך מצרים. בשלב זה, היה יכול יוסף לבשר בקלות לאביו שהוא חי ומושל בכל ארץ מצרים.

כך הקשה הרמב"ן:

"יש לתמוה אחר שעמד יוסף במצרים ימים רבים והיה פקיד ונגיד בבית שר גדול במצרים, איך לא שלח כתב אחד לאביו להודיעו ולנחמו, כי מצרים קרוב לחברון כששה ימים, ואילו היה מהלך שנה היה ראוי להודיעו לכבוד אביו"

(רמב"ן בראשית מ"ב, ט')

הרמב"ן מסביר שיוסף דאג שחלומותיו יתגשמו. לכן, נמנע יוסף מלהודיע לאביו שהוא במצרים. כך קיווה יוסף שיוכל להגשים את החלום הראשון, בו כל אחיו משתחווים לו, לפני הגשמת החלום השני, הכולל את השמש הרומזת ליעקב.

מסכם הרמב"ן:

"ולולי כן היה יוסף חוטא חטא גדול לצער את אביו ולהעמידו ימים רבים בשכול ואבל על שמעון ועליו, ואף אם היה רצונו לצער את אחיו

קצת איך לא יחמול על שיבת אביו, אבל את הכל עשה יפה בעתו לקיים החלומות כי ידע שיתקיימו באמת" (שם)

שוב אנו שואלים: האם זה היה מתפקידו של יוסף לדאוג להגשמת החלומות? האם היה מותר לו להעמיד את אביו בשכול ואבל ימים רבים לשם מטרה זו? האם זוהי פעולה אנושית לגיטימית, או שמא נכון יותר ליישם כאן את דברי הגמרא בברכות שהזכרנו לעיל³, בה נאמר:

"בהדי כבשי דרחמנא למה לך מאי דמפקדת איבעי לך למעבד ומה דניחא קמיה קודשא בריך הוא לעביד" (ברכות י:)

נאמר בסוף פרשת וישב:

"ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו"

(בראשית, מ', כ"ג)

רש"י מפרש פסוק זה על פי דברי המדרש:

"אשרי הגבר אשר שם ה' מבטחו' (תהילים, מ', ה') זה יוסף, 'ולא פנה אל רהבים', על ידי שאמר לשר המשקים 'זכרתני' 'והזכרתני' ניתוסף לו שתי שנים" (בראשית רבה מקץ פרשה פט)

תמיד התקשיתי בדברי המדרש. וכי מותר לסמוך על הנס? יוסף השתדל בכלים אנושיים לצאת מהבור, מדוע זה נחשב כחסרון בביטחון?

אולם, אם נבין את השתדלותו של יוסף כדרך לגרום להגשמת חלומותיו, הביקורת של המדרש אכן מובנת. עשרים ושתיים השנים בהם יעקב התאבל על יוסף, היו תוצאה של פעולת האחים אשר ניסו למנוע את הגשמת החלומות מצד אחד, ופעולות יוסף שהיו מיועדות להגשימם מאידך.

האם אפשר לראות את השנים הללו בבחינת מידה כנגד מידה כלפי הבעיה הדתית של לקיחת הברכות?

*

אין אנו שופטים חלילה את יעקב, ולא שופטים את יוסף. אך זו תורה, וללומדה אנו צריכים. מי ייתן ונזכה לגלות קצת מאור התורה ולהאיר לנו את הדרך הישרה.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציזן ולרב יאיר קאהן תשע"ו

עורך: אורי יעקב בין

בית המדרש הווירטואלי

מיסודו של

The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash

האתר בעברית: www.vbm.etzion.org.il

האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5

דוא"ל: office@etzion.org.il
